

Történettudomány, egyház történet

Lassan-lassan nyílnak a felszabadulás utáni évek irat-termését őrző levéltárak állagai, történetszemlénk a világháborús éveket követő hónapokról, hetekről. Hetek, sőt napok alatt történtek emberek százazreit – a történetírás azt mondja: társadalmi rétegeket, osztályokat – megrendítő, olyan változások, amelyek konszolidált időszakban éveket, évtizedeket igényelnek. A kor embere szinte nem is tudja követni azokat. A történetírás ma még nem képes érzékeltetni különböző korok eltérő időfogalmait...

Porló, rossz minőségű papírra nyomott újságok nagybetűs vezércikkei, parlamenti jegyzőkönyvek idézik szinte életre-halálra folytatott politikai viták érveit. De vajon mennyit képes akár a modern – immáron iparrá terebélyesedett – íráskultúra is, betűbe öntve megőrizi az utókor számára egy több milliós közönség indulataiból?

Régi filmhíradók kopott filmkockái, ránk maradt fényképek segítenek politikai jelszavakat, követeléseket kiáltó arcokkal, arcvonásokkal benépesíteni az új Magyarország berendezése körüli összecsapásokat... De vajon milyen forráscsoport teszi lehetővé a betekintést azokba a vívódásokba, amelyek a politikai harcok múltó pillanatait után az egyes emberben dúltak, családok tagjait állították szembe egymással, s leszámolásra ösztönöztek sokakat eddigi életük ideáival, érzelem- és szokásvilágukkal? Regényírók, filmrendezők vállalkoznak a történelmi hősei ezen belső mozgatóinak megvilágítására. Talán ez is közönségsikerük titka a hivatásos történetírókkal szemben...

Kétségtelen, megrázkódtatással fogadta a mindennapok embere a felszabadulás utáni években miniszterek, miniszterelnökök, pártvezérek „árulásáról”, disszidálásáról szóló híradásokat. Mégis, az ország lakosságának nagy részében, az egyén szintjén a legmélyebb megrázkódtatást feltehetően az egyház társadalmi szerepének megváltozása és az ehhez kapcsolódó világnézeti ártérítkezés okozta. Életre-halálra, evilágiságra vonatkozó nézetekről, évezredes hagyománnyá rögzült szokás-együtmenségekről – kereszteseléről, egyházi házasságról, temetésről, ünneplési hagyományokról – kívántuk rövid néhány év alatt lemondani egy ország lakóinak nagy részét...

Újabb történelmi irodalmunk már figyelmeztet arra a szűkkeblűsége, amellyel a baloldali pártok akkori vezetői az egyház szerepét és lehetőségeit megítélik. Azonosították a katolicizmust Mindszenty hercegprímás politikájával legkonzervatívabb, polgári demokrata mércével is reakciós politikusai közé számított: aki elutasította a köztársasági államformát, az együttműködést a Szovjetunióval, a tulajdonviszonyok átalakításának, az állam és egyház szétválasztásának következményeit. Lassan fény derül arra – nem utolsósorban egy másként gondolkodó egyházpolitika hatására – milyen erős volt az egyházas politikán belül az a másik irányzat, amelyek együtt akart élni az új, népi demokratikus renddel. Amelyik – büszkén utalva az egyház fasisztaellenes hagyományaira – szabadulni akart azoktól a vádaktól, hogy a katolicizmus a régi rendhez ragaszkodik, kimondta, hogy az egyház nincs összekötve a kapitalizmussal, felismerte az együttműködés szükségét

a szomszédos országokkal és a Szovjetunióval. Szekfű Gyula, Bálint Sándor, Eckhardt Sándor, sőt a katolicizmus politikai pártjának, a Demokrata Néppártnak vezére, Barankovics István, illetve az egyháziak sorából Sík Sándor, Hamvas Endre, Czapik Gyula neve fémjelezte ezt a politikai tábort. A kereszténység – és mindenekelőtt a politikailag legexponáltabb katolicizmus – helyét az új társadalomban megtalálni akaró szándék szülte a kor legnagyobb hatású történelmi-politikai művét. Szekfű Gyula „Forradalom után” c. könyvecskéjét (1947). A régi politikai vezető réteg, a keresztény középosztály máig legőszintébb önkritikáját és legmélyebben szántó kritikáját. De a hidegháborúvá éleződő nemzetközi ellentétek korában ez az „evangéliumi szocializmus” beszorult a nyugati hatalmak beavatkozását remélő Mindszenty és az értetlen Rákosi-féle politikai vezetés közé. Sem a politikai küzdőtéren, sem a társadalmi érintkezések rendszerében nem találta meg helyét...

A történész elveti azt a gondolkodásmódot, amelyik – mint egy sakkpartit – megpróbálja újra játszani a történeteket, másként mozgatva a figurákat. Annál inkább kutatja a lépések következményeit. Így a korábbi egyházpolitika lépéseinek következményeit. Titokban templomba járók, a halál előtt egyházukhoz visszatérők, a válságokban tragikus kihatású kételkedések – máig ható gyakori tömeglélektani tehertételek a népi demokrácia történetében. Konfliktusai a társadalmi szinten megharcolt politika eltérő ütemei között...

II. 1949 márciusában fogalmazódott meg a magyar történettudomány új programja. Gondolatmenetnek középpontjában a marxista szemlélet kibontakoztatásának igénye és a régi történetírás örökségének kritikai felmérése állt. Mindszenty 1948 december végétől le tartóztatásban; februárban a per; hatalmas nemzetközi sajtókampány; február elején a Barankovics-féle Néppárt – előzetes adminisztratív lépések, disszidálások után – feloszlik. A napi események minden történetíráson rajta hagyják nyomukat. Így volt most is. Az új történettudományos program egyik alap-tézise: „a hivatalos magyar történetírás mindmáig alapvetően feudális és klerikális történetírás volt”, s hogy „alig akad még egy ország, amelynek történelmi irodalmában olyan óriási helyet foglalnának el az egyháztörténelmi, különösen a katolikus egyháztörténelmi munkák, mint nálunk...” Igaz-e ez a megállapítás vagy nem a magyar történetírás korábbi évszázadaira – ezt a történetírás története kutatásának kell eldöntenie. A program megállapításának hatását az utóbbi három évtized történetírására, az egyházzal alkotott történelmi képünkre azonban ma is nap mint nap érezzük. Vajon az egyház történelmi szerepének hiányos megvilágítása marxista összefoglalásainkban, történelmi irodalmunkban jórészt nem annak tudható-e be, hogy a marxista történetírás pozícióinak kiépítésekor, az egyházi történetírást és az egyház történelmi szerepének megítélését az egyház elleni politikai harc részének tekintettük? Hogy az egyház történetéből azokat a mozzanatokat ragadtuk ki, amely mozzanatokkal mintegy történelmileg is igazolható volt az egyház jelenkorig tartó, vagyis mindenkorai negatív szerepe. És nem is csak az új- és legújabb korban, amikor a klérus, mint önálló politikai erő, a társadalmi forradalmak ellenfeleihez sorakozik fel, hanem nagyon is sok esetben a megelőző korok történetében is.

Vajon látjuk-e történelmi összefoglalóink, tankönyveink íráskor, hogy az egyház, igaz, „ideológiai támasza” volt a feudális uralkodó osztályoknak, de ugyanakkor ő biztosította az értelmiség termelését: hordozója a mai európai értelemben vért állam működéséhez szükségszerűen hozzá tartozó írásbeliségnek; évszázadokon át a modern akadémia, egyetem kialakulásáig az elitkultúra jól szervezett nagyzeme. (Noha az utóbbi időben két ilyen témájú monográfia is született, Mályusz Elemér nagyszerű tanulmánya az egyházi társadalom-

ról és Mezey László műve a középkori deákságról.) Láttatjuk-e eléggé a kora újkor történetében a feudális arisztokráciával összefonódott katolikus egyházszervezet mellett az államot megelőzve ispotályokat, szegényházakat fenntartó egyházat, az egyházi főurak mellett az ápolásban, szegénygondozásban élenjáró szerzeteseket, apácákat?

Nekünk, a társadalom termelési, politikai és kulturális intézményrendszerét kölcsönhatásukban vizsgáló marxistáknak, fel kell tennünk az önkritikus kérdést: vajon miért nem tudunk a mindenkori egyházra úgy tekinteni, mint amely a társadalmi életben, a kultúrában, sőt a termelésben is csak annyira kapott teret, amennyire a kor munkarendjének, politikai-kulturális intézményrendszerének fejlettsége ezt lehetővé, illetve szükségessé tette? A vallásosság az adott kor termelési-társadalmi rendjétől meghatározott gondolkodási szint, amelynek kifejllesztése nem az egyház „bűne”. Az egyház csak fogalmazója, rendszerbe foglalója annak.

Vajon nem segíthetné az egyház történetének behatóbb megismerése mind a közép-, mind az újkor emberét úgy megragadni, mint aki nemcsak a politikai harcokban vesz részt (amennyire részt vesz) nemcsak tizedet vagy adót fizet, de aki a világról alkotott egyfajta ítéletrendszer szerint próbálja berendezni életét. Értékrendek szerint, amelyeket – tudjuk – döntő mértékben az egyház közvetített és fogalmazott meg számára. Az egyház jelen volt élete legfontosabb eseményeinél: az egyház nyújtotta fórumokon, a hitközösségekben, a gyülekezetben, a templomban emelkedhetett felül a mindennapok gondjain, talált rá az őt a közösséghez kötő közös viselkedésformákra (közös éneklés, együttes imádkozás), a zsolnárokban, a Szentírásban rögzült közösségi gondolati anyagra. Vajon mennyire ismerjük a közösségek belső életét, ahová az állam-szervezet, technikai fejletlensége következtében is, évezredek át nem tudott behatolni, de amely területen az egyház hitelveivel az emberi együttéléshez szükséges, egyféle rendnek a biztosítója is volt. Egyáltalán, a „hit” fogalmát miért nem tudjuk megfosztani „teológiai tartalmától” és olyan tényezőt látni benne, amelyik az emberi együttélés normatíváinak kerete is volt. (Gondoljunk csak a legkézenfekvőbb esetre; a tízparancsolatra, mint a közösségi élet „ne ölj! ne lopj!”-szerű alapszabályainak megfogalmazására.) Látjuk-e, hogy a papság – miközben az újkor világnézeti harcok során a materializmussal szemben álló világnézet egyik hordozója – egyben évszázadokon át biztosította a társadalom egyedeinek a „lelki életet”. A „lelki életet”, amely végső fokon az egyén életét nagy részben kitevő gondoknak (barátság, szerelem, a közösséghez illeszkedés erkölcsi megfontolásai stb.) tudati-érzelmi feldolgozása. Vajon nem a ma már meghaladott politikától indítatott berögződések okozzák-e, hogy doktori, kandidátusi disszertációk tematikáiban oly ritkán találkozunk az egyház történelmével? Hogy a helytörténeti dolgozatok nem érdeklődnek a helyi közösségek szerveződésében vezető szerepet játszó egyház történelme iránt, nem élnek az egyházi jellegű forrásanyag nyújtotta lehetőséggel a társadalom, a kultúra, a gazdasági élet kutatásában. (Ványó Tihamér, már 1941-ben módszertani tanulmányt készített a plébániatörténet-írás lehetőségeiről.)

Vagy látjuk-e az egyház történetében azt a közösségformáló erőt, amelyik nemegyszer az etnikai összetartozás-tudatot éltette, különösen olyan esetekben, amikor a közösség önálló államszervezettel nem rendelkezett? Hiszen ilyen szerepet töltöttek be a magyarországi protestáns egyházak a török hódoltság területén, az unitus és az ortodox egyház a román nemzetfejlődésben, vagy az ortodox egyház a szerb és a bolgár történelemben. És ha csak a mai világpolitikai események történeti mozgatóira gondolunk, a 19. századtól a lengyel katolicizmus társadalomszervező erejét jórészt az adja, hogy a katolicizmus a protestáns poroszsággal és a pravoszláv oroszsággal szembeni lengyel etnikai különbözőség megfogalmazója. És a példákat

sorolhatnánk. A 20. század világtörténetében olyannyira fontos szerepet betöltő zsidóság közösségi életének szervezésében az erőt gyakorolta a vallási közösségek biztosították. Ázsia és Afrika harmadik világnak nevezett országai történetében az állammá szerveződés s hindu egyház vagy az iszlám mozgósító hatása nélkül elképzelhetetlen lett volna.

Felfigyelünk-e arra, hogy a történeti Magyarország az európai történelem leginkább kevert felekezeti állama volt, ahol a török kortól különböző etnikumok torlódtak egymásra, különböző vallásokat hozva magukkal, s hogy a polgárosodás kohójában a munkásszervezet okozta vándorlásokkal, házasságokkal egyedülállóan tarka felekezeti szinkép állt elő? Él-e történetírásunk azzal a lehetőséggel, amelyet ezen egyedülálló felekezeti keveredés nyithatna az összehasonlító európai újkor-kutatás számára? S hogy ez a felekezeti és etnikai keveredés az egyén szintjén a rögzült szokásegyüttesek, viselkedésformák ütköztetése is volt, és társadalmi szinten egy nemzet asszimiláló, idegen kultúrákat befogadó képességének alapja lett...

III. A történetíró nem csupán a régi kor emlékeiből, vagy kora történetírásának elméleti vitáiból nyeri indítékait. Magával ragadják az Európa több nagyvárosát elöntő béketüntetések, a jövőt megélni akaró fiatalok százezrei, az atomveszélyt megfojtani akaró emberlancái. Tiltakozások egy világégés vagy az emberi természeti környezet pusztulása ellen, kérdőjelek a modern technikai civilizáció új kinövésével szemben.

Sajtótermékek kilogrammjai. Tárgyalásokról szóló riportok, kommentárok tömege. Talán el is veszünk közöttük. Talán nem látjuk, hogy korunk technikai-katonai apparátusa a társadalom szervezete fölé nőtt, hogy lassan rosszul működő radaroknak, hatalmi pozícióikat féltve őrző militarista technokratáknak lesz kiszolgáltatva az emberiség, s hogy az így keletkezett „modern problémák” legyűrésére a 16–19. századtól örökölt nemzeti, állami és államközi hagyományos szervezeteink alkalmatlanok. A történetíró úgy érzi, fel kell tennie a kérdést: nem kell-e felhívni a társadalom figyelmét arra, hogy ezen intézmények jellegükben nagyon is egy korábbi történeti korszakhoz kötődnek? Rámutatni arra, hogy az emberi közösségi élet története – hiszen mi más az emberi történelem, mint a közösségi életformák fejlődésének története – több évezrede során milyen sokféle szerveződési formát, keretet termelt ki? S kiragadni a történetírást az elmúlt másfél évszázadban meg rögzült nemzeti-állami szempontok bűvöletéből?

„Kenyeret a világnak” – mozgalom 1959 óta az éhezés visszaszorítására a fejletlen országokban, ez évben gyűjtötte a legmaszabb összeget. „Segítsd közeledben a rászoruló”-mozgalom az egyéni segítőkészség felébresztésére. Lélektani tanácsadás családi, egyéni konfliktusokban... Méltóságos katedrálisok bejáratánál kis asztalokan propagandairatok mondják el a látogatóknak: milyen vállalkozásokat, kísérleteket tesz az egyház e nagyon is modern világproblémák megoldására. Egyházi könyvesboltok kínálják a könyveket: évtizedek óta következetes tiltakozások az atomfegyverek ellen; útkeresések az orvosi ellátás javulása következtében arányaiban mind jelentősebb „öregék” társadalmi helyének, a nők sajátos biológiai és társadalmi szerepének megtalálására...

A történésznek nincs kétsége: az egyház önmagában soha nem lenne képes a fegyverkezés megállítására, vagy a szegénység felszámolására. Sőt, az egyház modern kori történelme életterületei zsugorodásának története. Mégis úgy látszik előtte: mivel az egyház a társadalmi közösségekhez, mint egyének összességéhez közelít, az egyénekből pedig a közösségi viszonyokban gondokkal, indulatokkal, érzelmekkel telített embereket lát, még mindig képes valós emberi és társadalmi problémákat megfogalmazni...

GLATZ FERENC